

Új szempontok Krúdy prózájának stilisztikai leírásában

Pethő József

Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
bolpetjo@uni-miskolc.hu

Kulcsszavak: Krúdy prózája, kognitív stilisztika, stílus, poétikusság, nyelvi képek, retorizált szerkezetek, stilizálás, ironia, írói névadás, narrátori pozíció

1. A stílus jelentősége Krúdy prózájában

Már az írói pályát összegző első elemzésekben, értékelésekben is megfogalmazódik az a belátás, hogy a Krúdy-életmű fokális, azaz a jelentésképzés szempontjából is legfontosabb és legsajátabb alkotóeleme a stílus. A legelső Krúdy-monográfia szerzője, Perkátai László például úgy látta, hogy Krúdy „legnagyobb alkotása” és „írói egyéniségének legmélyebb megnyilatkozása” nem egyéb, mint a stílusa.¹ A jellegzetes Krúdy-stílus, metaforikus megfogalmazással: a gordonkahang, kora talán legszigorúbb kritikusat, Schöpflin Aladárt is ilyen elragadtatott lírai jellemzésre csábította: „Legjobban a hangja tetszett, az a mély férfias bariton, amelyben benne van az élet melancholiája, de az öröme is, gyönyörködés az emberekben és a dolgokban, és egyúttal közöny irántuk, mint magányos gordonkázó a kert bokrai mögött, aki nem játszik megszabott kottára írt dallamokat, hanem csak a maga számára fantáziál, ahogy éppen eszébe jut, s ahogy belső sugallat igazítja a kezét.”² De hivatkozhatunk az újabb szakirodalomra is: Tolcsvai Nagy Gábor szintén az író stílusának korszakos jelentőségét emeli ki: Krúdy „nem csupán »új« nyelvi kifejezésformákat talált sajátos életérzésének »tükrözéséhez«, hanem olyan nyelvezetet, amely alapjaiban megváltoztatta a prózai megszólalás módozatait.”³

Magam idetartozó kutatásaimban e stílus új szempontokat érvényesítő leírását tűztem ki célul. Az elmúlt két évtizedben ehhez a 20. század végén létrejött és napjainkban is folyamatosan alakuló, eredményeiben és hatásában dinamikusan növekvő funkcionális kognitív nyelvészet, ezen belül a kognitív stilisztika

¹ PERKÁTAI László, *Krúdy Gyula*, (Szeged: Délmagyarország, 1938) 86–87.

² SCHÖPFLIN Aladár, „Krúdy Gyula”, *Nyugat*, 26(1933) 10–11. sz. 629.

³ TOLCSVAI NAGY Gábor, „A képzeleti jelentéstana Krúdy műveiben”, in *Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról*, szerk. JENEI Teréz és PETHŐ József, (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2004) 93–105, 94.

Új szempontok Krúdy prózájának stilisztikai leírásában

tika adta meg a nyelvelméleti keretet, illetve a módszertant. Az alábbiakban e kutatásokat igyekszem röviden, összefoglalóan bemutatni.

2. A stílus és a poétikusság fogalmáról – kognitív stilisztikai megközelítésben

A stílus szerepének hagyományos és legújabb, azaz funkcionális kognitív stilisztikai értelmezése között alapvető különbségek mutatkoznak. Ennek az oka a kognitív megközelítés nyelvfelfogásában van, amelyből következően a hagyományos értelmezéstől eltérő, sarkalatos jelentőségű szempontok és előfeltevések válnak meghatározóvá. Ezek részletes ismertetésére itt nincs mód, de célszerű legalább néhány idetartozó tudományelméleti és módszertani alapvetet, kategóriát említeni a továbbiak megfelelő értelmezési keretbe helyezése érdekében. A kognitív nyelvészet és ezen belül a stilisztika is

– az elmélet és az empiria kölcsönviszonyát érvényesíti, tehát az elméleti előfeltevések és a nyelvi adatok gyűjtése és leírása kölcsönösen hatnak egymásra, azaz nem deduktív és axiomatikus jellegű a leírás;

– a nyelvi rendszerben a jelentést tekintti meghatározó tényezőnek, ugyanakkor egyszerre szerkezet- és jelentésközpontú,

– a kategorizációban figyelembe veszi a nyelvben érvényesülő prototípushatásokat.⁴

Rátérve most már magának a stílusnak a kognitív stilisztikai jellemzésére általánosságban előzetesen kiemelendő, hogy a funkcionális szemléletű stilisztikák egyik meghatározó kiindulópontja az a belátás, hogy a stílus a „voltaképpen” szövegtől, illetve a szöveg jelentésétől nem különül el, sőt éppen ellenkezőleg: a stílus is a szövegértelem szerves összetevője. A stílus tehát nem a tartalomról leválasztható „rátét”, „nem dísz, ami valamely kész szövegre utólag az elérendő cél érdekében rákerül”,⁵ hanem a szöveg partitúrájának szerves része, azaz a stílus a megformáltságból eredő szövegértelem-összetevő.

A stílus mellett a másik, a Krúdy-próza stilisztikai vizsgálatában általam alkalmazott alapkategória a poétikusság. Ennek értelmezésében kiemelendő, hogy a kognitív stilisztikai megközelítés alapelveinek megfelelően a jelentésképzést előtérbe helyezve a kognitív folyamatokra és a nyelvi megformálási struktúrákra fókuszál, de emellett rámutat a poétikusság szociokulturálisan és

⁴ Vö. és bővebben ld.: *Nyelvtan*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor (Budapest: Osiris Kiadó, 2017)

⁵ TOLCSVAI NAGY Gábor, *A magyar nyelv stilisztikája*, (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996) 107.

történetileg kötött voltára is.⁶ A poétikusság lényegi jegyei a következőkben jelezhetők meg: a poétikus nyelvi megoldás nem pusztán újszerű, kreatív nyelvi szerkezet, hanem olyan konstrukció, amely megnöveli a referenciális aktus során aktiválódó fogalmi keretek számát, lehetővé téve a két- vagy többértelműséget, ezzel együtt pedig az aktivált fogalmi sémák érvényességének kérdését is előtérbe helyezi. Vagyis referenciális bizonytalanság jön létre, amely többféle értelmezési lehetőséget megenged, ezáltal pedig reflexiókat kezdeményez. Krúdy prózájából idetartozó prototipikus példaként említhető a metaforikus (képi) jelentésalkotás, az irónia vagy maga az összetett stílusszerkezet. A poétikus próza tehát a költészethez hasonlóan „nem elsősorban specifikus nyelvhasználati módként, hanem sajátos nyelvi interakcióként várja el a megértést”,⁷ azaz a poétikusság alapvetően olyan diszkurzív kategória, amely a szöveg bizonyos, az adott kontextusban a fent vázolt értelemben poétikusnak minősülő stilisztikai-szemantikai jegyeit helyezi előtérbe a befogadói szövegfeldolgozás kognitív műveleteiben.

3. A poétikusság stilisztikai-szemantikai formái Krúdy prózájában

3.1. Képiség

A nyelvi képek alapvető fontosságú életműbeli szerepét a funkcionális, de a strukturalista megközelítéssel is rokon szemlélettel árnyaltan, igen alaposan mutatják be Kemény Gábor munkái.⁸ Főképpen az ő eredményeit viheti tovább, egészítheti ki a kognitív szemléletű nyelvkép-vizsgálat. Ennek illusztrálására csak egy jellemző példára utalok itt, a táj és ember viszonyának egyedi konceptualizációjára. Ebben meghatározó stilisztikai szerepet kapnak a megszemélyesítések, mint ahogyan ezt az (1)-ben is láthatjuk. Közlelebbről most csak egy mondatot vizsgáljunk meg:

⁶ A poétikusság kognitív nyelvészeti jellemzésének összefoglalásakor elsősorban SIMON Gábor, *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2016) című munkájára támaszkodtam, természetesen a lírára vonatkozó megállapítások szükségéges adaptálásával. A kognitív poétikához ld. még a következő alapvető munkákat: Peter STOCKWELL, *Cognitive poetics. An introduction*, (London and New York: Routledge, 2002); *Cognitive poetics: goals, gains and gaps*, ed. Geert BRÛNE and Jeoren VANDAELE (Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 2009)

⁷ SIMON, *Bevezetés...*, i.m. 89.

⁸ Ld. pl.: KEMÉNY Gábor, *Krúdy képkalkotása*, Nyelvtudományi értekezések 86, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974); Uő, *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képkalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*, (Budapest: Balassi Kiadó, 1993); Uő, *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*, Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XIV, (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2002); Uő, *Krúdy körül. Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról*, Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 187, (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2016)

(1) „A madarak abbahagyták napi tennivalóikat, a jóisten munkásai csendesen szállongtak házikóik felé, elszótlanodva, mint estefelé az emberek.”

Ebben a mondategészben először is a következő megszemélyesítés helyeződik előtérbe: *A madarak abbahagyták napi tennivalóikat*, majd a következő főnévi metafora: *a jóisten munkásai*. A mondatban megjelenő egyéb nyelvi képek vizsgálatakor, ezen belül is a tárgyi és képi síkok összefüggésének elemzésekor érdemes utalni arra a lépcsőzetességre is, amely itt megfigyelhető. A második tagmondat igei állítmánya, a *szállongtak* szemantikailag még a tárgyi elemhez (*madarak*) igazodik, ám a *házikóik felé* helyhatározó főnévi eleme és az *elszótlanodva* igenével kifejezett határozó, amely képként egyrészt mint megszemélyesítés érdemmel figyelmet, másrészt pedig mint a következő hasonlat tertium comparationis (vagyis összekötő, közös eleme), már a képi síkhoz tartozik. (Az *elszótlanodva* azért tekinthető képnek, mert a SZÓ és ebből következően az ELSZÓTLANODÁS fogalmakat prototipikusan az EMBERhez kötjük.) A képi elemek izotópiasíkján megjelenő *abbahagyták napi tennivalóikat, házikóik, elszótlanodva* szemantikai egységek tehát fokozatosan, lépcsőzetesen készítik elő az utolsó képi elemet, amely már *expressis verbis* az emberi létezés tartományába vezet: *mint estefelé az emberek*. Az is figyelemre méltó, hogy a poétikusság ebben az egyetlen mondatban stilisztikai-szemantikai szempontból párhuzamos konceptualizációs műveletekkel, képi szerkezetekkel valósul meg. A nyelvi képek együttesen, emergens módon hozzák létre az (1) stílus- és értelemszerkezetét.

3.1. Retorizált szerkezetek

A retorizált szerkezeteknek, és ezek közül különösen a retorikai-stilisztikai alakzatoknak különböző típusai töltenek be stílusképző szerepet a Krúdy-prózában. Magam ezek közül mindenekelőtt a halmozást és az egyéb adjekciós alakzatokat tartom kiemelkedő jelentőségűnek. Az adjekciós alakzatok nemcsak gyakoriságuk miatt érdemesek figyelemre, hanem azért is, mert a szemantikai műveletek széles skáláját valósítják meg, az egyszerű erősítéstől kezdve egészen az absztraháló, általánosító jellegű következtetésekig. Gondoljunk most csak az egyik legismertebb Krúdy-novella, A hídon (Negyedik út) ismétlődő grammatikai (szintaktikai) formákkal reprezentált ismétlődő szituációira, alakjaira (Amália és a lánya; az ifjú Szindbád és a huszártiszt, ld. (2), (3)) vagy a ciklikus időszemlélet⁹ és a visszatérő, ismétlődő nyelvi egységek ikonikus összefüggésére (ld. (4)).

⁹ A ciklikus időszemlélethez ld. pl. BEZECZKY Gábor, „Az ismétlődés szerepe Krúdy »mikszáthos« korszakában”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92(1987–1988) 4. sz. 422–439., 424.

(2) „Szindbád [...] a háromlábú biliárdasztal felett dákójára támaszkodva, kecsesen, könnyedén és ábrándosan álldogált...”

(3) „...egy fiatal tiszt nyurgán, hanyag előkelőséggel, nyakánál kigombolt zubbonyban áll dákóra támaszkodva az asztal felett.”

(4) „Senki sem öregszik meg. Senki sem hal meg. Az élet körülbelül örökké tart.”

Az ismétlődés „tükörszerűség”-ét a (2) és a (3) viszonyában az állítmányok és a helyhatározók chiasztikus szerkezete is leképezi (ti. ezek ellentétes sorrendben, szintaktikai helyzetben állnak a (2)-ben, illetve a (3)-ban). A (4)-ben az ismétlődő szintaktikai szerkezeteknek, a változatlan formájú szóismétléseknek (*Senki sem öregszik meg. Senki sem hal meg.*) van lényegi stílusalakító szerepe.

3.2. *Stilizálás*

A *stilizálás* többértelmű terminus, amely jelölheti például a szöveg vagy egy nyelvi kifejezés világossá, egyszerűvé, szabatosá tételének műveletét vagy általában a formák átalakítását egy ízlésigény jegyében. Magam itt a *stilizálás* terminust a stíluselemeknek olyan, fokozott intenzitású alkalmazásának jelölésére használom, amelynek célja egy történetileg kialakult stílus megidézése. Krúdy műveiben ez mindenekelőtt a 19. századi romantika és biedermeier evokációját jelenti.

A stilizálásának evidenciaszerűen a nézőpont-elbizonytalanítás is velejárója, ti. egyszerre érvényesül a szöveg keletkezési idejének és a megidézett kornak a nyelvben konstituálódó, a történetiség törvénye szerint alapjaiban ugyan megegyező, ugyanakkor egyes szembetűnő vonásokban mégis eltérő konceptualizációja, kategorizálási-értékelési rendje. Ezt a kettősséget éles szemmel látta és kiváló érzékkal ragadta meg Karinthy, így most nem is magától Krúdytól, hanem az *Így írtok tőből* idéznék egy példát e stílussajátosság illusztrálásaként:

(5) „Szindbád nem szerette az effajta régi könyveket: ő az illatos és patinás jelent szerette, a pillanatok örömeit, egypár barátot, akikkel elbeszélgethetett a napi eseményekről, színésznőkről, Füredről, holdas estékről és krizantémumokról, miket kesztyűs kezek nyújtanak ki a szála vasrostélyán keresztül. Éppen azért elhatározta, hogy ma bemegy a New-Pilvaxba, egy ábrándos Zerkoviczgavotte-ot meghallgat, és korán lefekszik. [Új bek.] A barnult asztalok mellett már ott ült a rendes társaság. Degré Alajos, Kuthy, Pákh Albert, Vay Sándor, Vachott Imre, Lakatos László, Balassi Bálint, Molnár Ferenc, Tinódy Lantos Se-

Új szempontok Krúdy prózájának stilisztikai leírásában

bestyén Károly és a mindig graciózus, mindig illatos és finoman mosolygó Jules Bakti, a »márki«, ahogy maguk között nevezték. Régi, nehéz ezüstkanalak csilingeltek finoman a régi csészékben, melyekben a régi, ódon kávé füstölgött – egyesek régi, patinás sonkát ettek tojással.”

Számos Krúdy-szövegben a stilizálás az irónia alapjává lesz (erre játszik rá Karinthy is), de az irónia ennél jóval átfogóbb kategóriaként van jelen Krúdy műveiben. A következők pontban ezért külön is szólok az irónia és a poétikusság életműbeli viszonyáról.

3.3. Irónia

A (6) első része mindenekelőtt szimbolikus, metaforikus jellege miatt, de emellett más nyelvi jellemzői okán is – így például az inkább a lírára jellemző közvetlen olvasóhoz való fordulás (*Ti nem hallottátok*); a hangtani és grammatikai szerkezetek hangtani sajátosságaiból adódó zeneiség (az *ng* hangkapcsolat zeneisége, illetve hangutánzó jellege; halmozások: *különös, varázslatos, másvilágias; peng, peng, flótázik*) – kétségtelenül, sőt prototipikusan „költőinek”, poétikusnak minősül a befogadói stílustulajdonításban. Ugyanakkor e rész folytatása, az itt kiemelt tagmondatok ezt a poétikusságot, az andalítóan elringató és magával ragadóan „lírai”, poétikus jelenetet és az annak megfelelő konceptualizációt, stílust egy vaskosan prózaival váltják fel, és így az ellentéttel olyan ironikus csattanó jön létre, amely az első egység poétikusságának is egy újabb értelmezési keretet kínál fel:

(6) „Ti nem hallottátok még a tücsköt, amint éjfél felé valamely különös, varázslatos, másvilágias zene hangzik fel hirtelen egyhangú dalában? Ilyenkor jár valaki a háztetőn a holdfényben, és a tücsök előveszi azokat a hangjait, amelyek földi ember előtt titokzatosak, érthetetlenek. Egy elvarázsolts tündér énekel a kertben. Valaki, egy rejtelmes idegen, egy kósza, gyönyörű szellem szólal meg hirtelen a tücsök hangjában. Elképzelhetetlenül édesded zene vibrál, olthatatlan, örök szerelem, kimondhatatlan vágyakozás, sóvárgás, epedés, boldogság peng, peng, flótázik... Amikor a tücsök egyhangú éneklése váratlanul megváltozik, és megtelik ismeretlen melódiákkal, *vigyázz, szegény álomtalan barátom, ne jusson eszedbe az ablakon kibámulni a néma kertbe, mert tán valaki a nyakad közé zuhan a háztetőről.*”

A (6) két, szemantikai-stilisztikai értelemben élesen szemben álló és ezáltal iróniát létrehozó részének ellentétét a kisebb nyelvi egységek szintjén erősíti például az első egység emelkedett-választékos, kifejezetten szépirodalmi jellegével kontrasztban álló *szegény [...] barátom* megszólítás, amely itt bizal-

mas, sőt (kissé) lekicsinylő-pejoratív árnyalatú, illetve a *kibámulni* hangfestő jellegű és itt szintén pejoratív jelentésárnyalatú igenév, sőt a beszélt nyelvi (kissé pongyola) *tán* is.

A romantikus-lírai elemek hasonló jellegű, azaz ironikus átértékelése, az értékelési centrum elbizonytalanításával való „játék” gyakran jelenik meg Krúdy írásaiban. Márai Sándor lényegében ezt emeli ki, amikor Krúdy írásainak német fordításáról szólva a következőket írja: „Krúdy, németül. Az idegen nyelv perspektívájában kitetszik, hogy éppen azt nem lehet lefordítani, ami Krúdy írásaiban jellegzetes: a paródiát. [...] Amikor Krúdy hősei és hősnői sóhajtoznak, szemüket forgatják, fennkölteket vagy érzelmesekeket mondanak, az író feltételezi, hogy az olvasó tudja: mindez csak paródiája a valóságnak. És ez a varázsos Krúdy írásaiban, magyarul. De az idegen olvasó mindezt valóságosnak, igazinak kell olvassa... és akkor visszájára fordul az egész.”¹⁰

3.4. Írói névadás

A különféle névtípusok közül most csak a poétikusság szempontjából legjelentősebbet vegyük röviden szemügyre, ez a valószerűtlen, szaliens módon irodalmias nevek típusa. Az ebbe a típusba tartozó nevek legfőbb jellegzetessége – a romantikát idéző stilizálás, zeneiség, metaforikusság és egyéb poétikus jellegű stílusvonások mellett – az, hogy felfüggesztik a „reális” referencialitást. A leginkább ismert, prototipikus példaként említhető itt a *Szindbád*. Néhány további, idetartozó példa: *Szerenádi Szerafin*, *Hollólendvai Jeromos*, *Gyöngyvirágosi Riza*, *Szerelmevölgyi Áldáska* stb.

3.5. Sajátos narrátori pozíció

Krúdy műveiben legalább négy alapvető elbeszélői nézőponttal, illetve ezek kombinációival kell számolnunk: a mindentudó elbeszélő, a tanú, a közösség és a szereplő nézőpontjával.¹¹ A „kombinációk” közül a poétikusság szempontjából különösen fontosnak tűnik az a típus, amelyet Tolcsvai Nagy Gábor így jellemez: Krúdy „az elbeszélő és a szereplő személyét igen gyakran azonosította, részben az egyes szám első személyű jelöléssel, részben olyan elbeszélés által, amelyben az elbeszélő által mondott szöveg és annak (fő)szereplője által mondott szöveg az elbeszélő monológjának tekinthető, melyben a főszereplő vagy akár több szereplő mintegy kivetítődik harmadik (vagy első) személyű alaként, föltűnően erős szubjektizációval.”¹² Ez az azonosítás figyelhető meg a (7)

¹⁰ MÁRAI SÁNDOR, *Napló, 1958–1967*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992) 295–296.

¹¹ BEZECZKY GÁBOR, „Fülöp László: Közéltések Krúdyhoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 90(1986) 4. sz. 470–472.

¹² TOLCSVAI NAGY, *A képzeleti jelentéstana...*, i.m. 98.

Új szempontok Krúdy prózájának stilisztikai leírásában

szabad függő beszédes részleteiben (ahol is [SZFB] jelöli a szabad függő beszéd kezdetét és végét).

(7) „Hirtelen a pörkölt dió szaga, valamint a friss kalács illata ütötte meg az orrát... [SZFB] Persze, persze, akkor, huszonöt esztendő előtt karácsony volt, amikor ezen a tájon utazott, és a szüleihez igyekezett az ünnepi napokra. [Új bek.] A főerdész úrnak olyan piros volt a bekecse, mint a forrázott rák színe, akkoriban ez volt a legszebb bekecs a Kárpátok alatt... [SZFB] A lovak várost szimatolván, a kocsis az utazás végcélját tudván, gyorsan viszik a szánt a piros derekú torony felé, amíg Szindbád régen látott képeken gondolkodik. [SZFB] Huszonöt esztendő! Mintha tegnap lett volna...”

4. Összegzés

A fentiekben egy új szempontrendszer alapján, a kognitív stilisztika stílus- és poétikusság-fogalmából kiindulva próbáltam meg szintetizáló igénnyel bemutatni Krúdy prózájának jellegadó stílussajátosságait.

Természetesen az itt felsorolt jellemzők, típusjegyek bemutatása nem tekinthető lezártnak, hiszen egyrészt folytatható ezek sora, másrészt az itt bemutatott stílussajátosságok is további elemző bemutatásokat igényelnek. Az újabb stíluselemzések próbája után, az elmélet és gyakorlat egységének elve szerint lehetséges a kategóriák pontosítása, ideértve fontossági sorrendjük megállapítását, újabbak felvételét, egyesek esetleges elhagyását. Az azonban már az eddigi eredmények alapján is kijelenthető, hogy a kognitív stilisztika szempontjai a Krúdy-próza leírásához számos új, érdemi meglátást ígérő lehetőséget kínálnak számunkra.

A témában megjelent fontosabb publikációim:

PETHŐ József, *A halmozás alakzata: A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján)*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004)

PETHŐ József, *Krúdy-tanulmányok*, (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2005)

PETHŐ József, *Alakzat és jelentés. Az alakzatok stílus- és jelentésképző szerepe a szövegben*, (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2011)

József PETHŐ, *Stil und Textsinn. Beiträge zur Stilistik*, (Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 2015)

József PETHŐ, „»Unusual« similes. A cognitive stylistic approach of a special type of similes based on Gyula Krúdy's fiction”, in *Polsko-węgierskie Badania Hungarologiczne. Lengyel-magyar hungarológiai kutatások*, ed. Grzegorz BUBAK and László Kálmán NAGY and Szilárd TÁTRAI, (Kraków: Jagello University, 2018) 217-227.